

A TOLDI-TRILOGIA EREDETI KÉZIRATAI A MAGYAR NEMZETI MÚZEUMBAN.

NÉHAI DR. ESZTEGÁR LÁSZLÓTÓL.¹

(Második közlemény.)

Toldi estéje 1854-iki kézírata is, — mint már említettük — a trilogia többi darabjaival 1899-ben jutott a Nemzeti Múzeum birtokába.² Hét év telt el a költemény első kidolgozása és a második átalakított fogalmazás megjelenéséig, de ez a hét év *Arany* életében külső eseményekkel és lelki élményekkel gazdag korszakot határol. Eredeti tervezés szerint Toldi Estéjének már 1847-ben, legkésőbb 1848-ban kellett volna megjelennie *Petőfi*-hez való dedikálással, miután »erősen állott határozata mellett, neki ajánlani azt«.³ Terveiről azonban egyenként kellett lemondania. Az ajánlást elírta előle *Lisznyai* Kálmán,⁴ a rögtöni

¹ Bevezette *Bányai Elemér* dr.

² Ez alkalmat megragadjuk ama tévedés helyreigazítására, mely a dolgozat első részének bevezetésébe (l. 194. l.) csúszott. Ugy a Toldi-trilogiának, mint Buda halálának eredeti kézíratai nem *Arany* László hagyománya, hanem özvegye, *Szalay* Gizella nagylelkű ajándéka révén kerültek a nemzet első gyűjteményébe, melynek immár legkiválóbb díszei közé sorozhatók. *Szerk.*

³ *Arany* levele *Petőfi*-hez. Szalonta 1847 jan. 7. (*Arany* hátrahagyott iratai és levelezése. III. köt. 1887. Ráth Mór kiadása.)

⁴ *Arany* 1847 máj. 27-én *Petőfi*-hez írott levelének vonatkozó része. Apropos! kivágtak öcsém, kivágtak. Egy Toldit akarok még írni *Toldi Estéjét*. s ezt neked akartam dedikálni hiuságból, büszkeségből illetén formán: *Petőfi Sándornak* A Költőnek: Barátomnak — és összement az egész dicsőség; az ördögök megsúgák *Lisznyai* Kálmánnak, hogy tegyen úgy és a meg úgy tesz. Se kérd, se hall, csak úgy tesz. Meg mernék esküdni az élő istenre, mind a husz ujjamat feltartva, hogy ez eszme az én agyamban fogamzott először, e beállott uj esztendőben, és lássa az ember! övé az eredetiség pálmája. *Sic vos non vobis . . . !* — Az utalás *Lisznyai* Kálmán *Tavaszi Dalok* című kötetére vonatkozik, mely Pesten, 1847-ben jelent meg és *Petőfi*-nek van ajánlva.

kiadást pedig lehetetlenné tették a kiadói viszonyok, még inkább a negyvennyolczas idők mozgalmi. A kézirat sok viszontagság után visszakerült *Arany*-hoz s vele vándorolt Szalontára, Nagykőrösre, majd Pestre — de többé már nem az eredeti formájában. Papirosa is, írása is, szövegezése is más az 1854-iki Toldi Estéjének, csupán a történetét kell még megismernünk, mert az 1854-iki kéziratnak épen úgy megvan a maga külön története, mint a Toldinak, Toldi Szerelmének, vagyis: az *Arany* legtöbb költeményének. A szabadságharcz után, 1850 május 7-én ad először értesítést *Szilágyi* Sándornak a Toldi Estéjéről. Röviden tudatja, hogy a *harmadik* rész készen van. A második értesítést ismét *Arany* adja *Tompa* Mihálynak 1853 nov. 22-iki levelében. »Ott állok — írja — hogy az első *Toldi*-ban sem gyönyörködöm többé; legföljebb mosolygok rajta, hogy én akkor *mir nichts, dir nichts*, bevágtam az irodalom kellő közepébe. Arra *courage* kellett, az most nincs. Nem akarok hosszasan beszélni róla; érted a nélkül is. *A III-dik rész fiókomban hever; nem tudok rámenni, hogy kiadjam.*«

Abban az időben írta *Arany* e sorokat, mikor testileg és lelkileg is legjobban gyötörték a szenvedések. 1850 után már különféle betegségek lépnek fel nála, melyek állandóan nyugtalanítják. Fej- és fülzúgásai vannak, a vér az agyára tolul s mihelyt szellemi munkába fog, fájdalmai növekednek. Gutaütéstől tart, máskor meg agylágyulástól fél s hogy egészségét biztosítsa, már arra is készen áll, hogy a lantot letegye. Ilyen állapotok és hangulatok között készül Toldi Estéjének második kidolgozása. De ez még nem minden. Nem bírja rászanni magát a költemény kiadására, holott ő maga írja és állítja, hogy fiókjában készen hever. Ez alatt természetesen azt kell érteni, hogy a költemény csak *nagyjában* van készen, mert 1854 november havában, tehát egy év múlva, arról értesíti *Tompát*, hogy a Gyulafiak szerelmét 1854 tavaszán iktatta bele a költeménybe, mikor már magát semmi jóra képesnek nem hitte. A Szent Lászlóról szóló rege pedig a *Delibáb* 1853. évfolyamának októberi számában jelenik meg először, a mik mind a mellett bizonyítanak, hogy 1853 közepén, sőt 1854 elején sem volt végleges formájában kidolgozva Toldi Estéje. Az idő pontos megállapítására a bizonyítékokat *Arany* vallomásai, azaz levelei adják s ezek között van még egy 1854 április 22-én kelt és

Tompához írott levél, mely a Toldi Estéje második kidolgozásának készülésétől még pontosabb meghatározást ad. Ebben a levelében írja *Arany*: »Mellékesen egy *g'schäftet* csináltam Toldi Estéjével, (miután a második rész elkészültét magam sem győzőm várni) *egy küssé kitoldozám, borzas haját megsimítám* s Heckenastnak repraesentaltam. Ad érte nyolcz száz forintot. Nincs reménységem, hogy a közönség entuziasmussal fogadja, még akkor sem, ha az elsónél rosszabb nem volna: mert annak mindegy: mikor a népies nagy divatban volt, akkor *Toldi* és *Kinizsi* egy niveaun állt előtte; most, hogy némi csömör kezd mutatkozni, még a Petőfi népdalait is meg fogja vetni. A mint a divat hozza magával.« Nehány sorral alább így folytatja: »Ott lehetnek aztán a kritikusok dicsérádjai, kik (köztünk legyen mondva) nem sokkal értenek jobban a poesishez, mint a közönség, vagy pláne Török János bátyánk, ki róf számra rendeli meg a verseket.«

Ez a nyilatkozat két dolog mellett bizonyít. Egyik az, hogy *Arany* még 1854 folyamán is írta Toldi Estéjét, másik pedig az, hogy tartott a kudarcztól, nem bízott műve sikerében, főként olyan okok és körülmények miatt, melyek közvetlenül összefüggésben vannak a szabadságharcz utáni költészet és zsurnalisztika állapotával. Ezért folytonosan javított, igazított kéziratán s mikor teljesen készen volt munkájával és többek között anyagi okok miatt *Heckenast*-nak eladta, akkor is aggódott, kétségeskedett műve sorsáért. Az okok, melyek eme kétségeket *Arany*-ban támasztották, kétfélék s természetük mivolta *Arany* levelezése nyomán biztosan megállapítható. A szabadságharcz után a magyar költészetet egyszerre ellepte ugyanis a Petőfi-utánzók és a szabadságuknál fogva Petőfi-utánzóknak látszó költők csapata. Az ifjú irodalom külön helyet követelt magának a Parnasszuson s ezt a helyet külön modorával, különös hangjával, szokatlan költői eszközökkel iparkodott igazolni. A *Hölgyfutár* volt ennek az írói csapatnak közlönye s ez a lap képviselte azt az új irányzatot, mely a Petőfieskedők és provinciálisták nyomában jelentkezett. Ámde azért nemesak a Hölgyfutárba, hanem a többi lapokba is írtak s állandó lármájukkal és modoroskodásaikkal a kiválóbb írók és jobbizléstű olvasók körében bizonyos reakziót keltettek. Meg is kezdődött ellenük az agitáció s folyt egy évtizednél tovább tartó ideig. *Gyulai Pál*, *Erdélyi János*, *Száz Károly*, *Pákh Albert*,

Arany, *Salamon* Ferencz voltak kiválóbb alakjai a Petőfieskedők ellen indított agitációnak, kik bírálatokban, hírlapi czikkeben, értekezésekben, a hol csak lehetett, iparkodtak a közönséget felvilágosítani és az ifjú költőket érdemök szerint való elbánásban részesíteni. A *népiesség* fogalmát és a *nemzeties* költészet jelszavát a provinczialista írók alantas motivumu poezise meglehetősen lejárattá s volt már olyan rétege a közönségnek, mely a népies czégerért és tartalmat nagyon szűkkörűnek és lokálisnak tartotta. Ez volt egyik oka az *Arany* aggodalmának. A másik *Kazinczy* Gábornak a *Divatcsarnok* 1853. évfolyama 25-ik számában *Irodalmi levelek* című A. B. C. álnéven közzétett cikke, melyben a provinczialista költőket kritizálta többek közt, kik a népiesség és nemzetiesség ürügye alatt »asyl«-t keresnek mindenféle utánzásra és feltűnésre. Annak idejében a cikk nagy feltűnést keltett, hírlapi hozzászólásokat¹ provokált, de nem került el az *Arany* és *Tompa* figyelmét sem. *Arany* a cikkekben nem annyira egyéni, mint inkább tömegvéleménynek a kifejezését látta, mely most már az irodalom terén is tudtul adja a népiességgel való betelését. Eme benyomások hatása alatt írta 1853 jun. 28-án *Tompá*-nak: »Olykor úgy érzem, hogy még nem volna lehetetlen oly művet produkálnom, mint Toldi volt. Teljesen meg vagyok róla győződve. De minek? de kinek? e gondolat nehezedik ólomsúlyosan tollamra, valahányszor kezembe fogom, valahányszor egy versszakot leírok. S így *költetni* lehetetlen. Ezért Toldi második része talán sohasem fog elkészülni. Az a közönség, mely az első Toldimban a *kutágast* bámulta csak, azóta igen sok kutágast olvasott; az nem találná már Toldit eléggé »sajátságosnak«, »népiesnek«, mint akkor magát kifejezte; a másik, mely hivatva volna a mű költői oldalát felfogni, az a formától nem fogja látni a tartalmat«. Kérdi *Tompá*-t, hogy olvasta-e a *Divatcsarnok* cikkét, mire *Tompa* nyomatékosan kijelenti: »A Toldi hang nem megy ki divatból, ha ezer K. Gábor allegál is ellene«.

Megjegyezzük, hogy *Kazinczy* Gábor egyáltalában nem allegált

¹ *Császár* Ferencz a *Divatcsarnok* 26. számában nyomban hivatkozik *Kazinczy*-ra és helyesli megjegyzéseit. — A Hölgyfutár 1853. évf. 131. számában, a Hírharang rovatban pedig ezeket írja: Egy ABC nevű tudós (?) olyanfélét ír, hogy »dicsőség semmit sem írni«. E téren ABC igen sok koszorut aratott. — *Kazinczy* Gábor ABC jel alatt különben a *Szépirodalmi Lapok*-ba is írt hasonló czikket, mire *Pákh* Albert, a szerkesztő válaszolt.

Toldi ellen, észrevételei semmi esetre sem vonatkoztak *Arany* költeményeire, hanem igenis azokra a mindegyre szaporodó versekre, melyek száz és száz számra szeme előtt támadtak s biztosították egyik-másik írónak népszerűséget a közönség előtt. *Kazinczy* Gábor, a nagy *Kazinczy* »Neff«-je, az ötvenes években amolyan *kulturmagyar* szerepet vitt, kinek izlése is, érzéke is megvolt hozzá, hogy egy és más dologról, olyan korban, mikor kontárok és műkedvelők irányították az ízlést, érdemlegesen közbeszóljon. Egyébként átlagos tehetségű és meddő író volt, a ki több kortársával egyetemben sokkal inkább érdekes művelődéstörténeti jelenség, mintsem író vagy alkotó művész. Ámde sokkal jelentéktelenebb cikkek is, melyeknek némi erélyes színezete volt, feltűnést keltettek abban az időben s így semmi csodálni való sincs benne, ha *Arany* egyes vonatkozásait magára vette és bizalmatlansági nyilatkozatnak minősítette a népies költészet ellen, melynek ő volt legilletékesebb képviselője. 1854 tavaszán Pesten jártában végre rászánta magát a kiadásra és átadta a kéziratot *Heckenast*-nak nyolczszáz forintért!¹ Pesti utazása eredményét nemsokára közli *Tompá*-val, a ki kilencz nap mulva, 1854 máj. 1-én válaszol. »Örülök — úgymond — hogy Toldi ismét szerzett és vívott ki

¹ A szerződés egyes kifejezései alkalmat adtak *Heckenast*-nak *Arany* kijátszására. *Csengery* Antalhoz írt levelében — 1858. márcz. 16 — tudatja *Arany*, hogy Toldit 1853 jul. 25-én, Toldi Estéjét 1854 április 14-én adta el. Mindeniket *egy* — de kétféle — dísz és népszerű kiadásra. A német szövegű szerződés eme kifejezését »*ein Abdruck in zweierlei Ausgaben*« *Heckenast* azonban igen szabadon értelmezte s előbb díszkiadást csináltatott Toldi Estéjéből, 1858-ban pedig a második díszkiadást rendezte s csak ezután készült a népszerű kiadásra. A szerződésben még az is ki volt kötve, hogy míg a *Heckenast* példányai tartanak, *Arany*-nak nem áll jogában a költeményeket önállóan megjelentetnie. »Igy eladtam — panaszolja — a Toldiakat 600 és 800 forintokért *Heckenast*-nak örök időkre«. *Csengery* ügyvédekkel, sőt magával *Deák* Ferenczcel is megvitatta a dolgot, a kik mindenekelőtt megállapították, hogy *Arany* *Heckenast*-tal szemben nem elég óvatosan járt el, hiszen még a nyomtatandó példányok számát sem kötötte ki. Egyértelműleg azt tanácsolták tehát, hogy fenyegetse meg pörrel *Heckenast*-ot, majd ha pörre kerülne a dolog a pesti ügyvédek iránta való tiszteletből szívesen fogják ingyen vinni az ügyet, a bélyeg költséget pedig *Csengery*-ék adják össze. *Arany* fenyegetésének az lett az eredménye, hogy *Heckenast* a népszerű kiadásokért 200—200 forintot ajánlott fel, a mit *Arany* valószínűleg el is fogadott, mert leveleiben többé semmi nyoma nincs a Toldi Estéjére vonatkozó panaszoknak.

számokra egy pár garast: ez is jó. Mi fogadtatását illeti, *könnyen bekövetkezhetik, a mit sejtessz; olvasók és kritikusok egy huron pendülnek*. Bosszantott, hogy a Nagyidai Czigányokat¹ olyan komoly pofával kezdték olvasni, mintha legendát írtál volna Fáráhó népéről; bosszantott, hogy benne Toldi fenségét és komolyságát várták és persze, hogy megcsalódván nem ők, de te lettél az oka. Azonban én mégis azt hiszem, hogy nem lesz okod panaszra. « 1854 okt. 18-án esik szó *Arany* és *Tompá* között újból Toldi estéjéről. Ekkor jelenti *Arany*, hogy a költemény megjelent s *Tompá*-nak is küldetett egyet belőle. Továbbá, hogy a lapok egy szóval sem emlékeztek meg eddig Toldiról² s el van készülve, hogy csak egyszerűen tudomásul vesszik, mert »most az szokás«. Egyedül a Vasárnapi Ujságban csinált *Pákh* egy viccet róla, azt jelentvén, hogy *Kertbeny* már fordítja németre s nem-sokára megjelenik ily cím alatt: *Soirée beyrn Schedel*.

Levelezésének megfelelő helyei, miket czélzatosan kiválogattunk, legjobban mutatják, hogy *Arany*-nak veleszületett aggályoskodása Toldi Estéje írásakor ép oly kevéssé szűnt meg, mint Toldija és huszonhat év mulva Toldi Szerelme költése idején. A folytonos aggodalom, az állandó kétség, a siker iránt való bizonytalanság olyan vonásai *Arany* jellemének, melyek mindig megvoltak és sohasem multak el tőle. A *Toldy* kritikája (Nagy-

¹ *Lévay* József írja Miskolczról 1852 okt. 13-án *Arany*-hoz: Hát vajon *Toldy* Ferencz véleményét olvastad-e már a Muzeumban (Uj Magyar Múzeum) rólad és rólam. Te elhomályosítád híredet a Nagyidai Czigányokkal s azt csak Toldi második részével ütheted helyre . . . stb.

² Némi túlzás van *Arany* ezen állításában is. A *Vasárnapi Ujság* a költemény megjelenése előtt 1854 jun. 4-iki számában arczképét közli és Toldi Estéjének második énekét az 5-ik versszaktól kezdve végig. A »Toldi« második kiadása alkalmával pedig ugyanezen évfolyam első számában külön cikkben ismerteti a költeményt és így végzi: »Olvasóink sokszor hallhatták emlegettetni a népies költészetet. Olvassák el »Toldi«-t. Itt feltalálják egész fényében, egész dicsőségében. Csak az illy művek olvasása s hű felfogása őrzi meg az izlést azon urficska költők rakoncátlanságaitól, kik a magyar népet csak betyárkodásban szeretik feltüntetni, megtanulnak egy-egy pórias, körmönfont kifejezést vagy tájszót s azt hiszik, hogy már bírják a kulcsot a nép szívéhez.«

De nemcsak a Vasárnapi Ujság, hanem a fiatal írók lapja, a *Hölgyfutár* is napirenden tartotta *Arany*-t, Toldiját és a rávonatkozó híreket. Három hónapon belül, 1853-ban, Toldi Estéje megjelenése előtt egy évvel 9—10-szer

idai cigányokról), a *Kazinczy* Gábor általánosságok között tartott cikke, a megváltozottnak vélt izlés mind olyan epizódok, melyek az ő lelkében hagytak legtöbb kétséget s neki okoztak legnagyobb nyugtalanságot. Elfogultsága a közönséggel, írókkal, hirlapokkal szemben tehát érthető, mert egyéni viszonyaiból igazolva van. Önérzetének passzív sajátsága, és kritikájának önmaga ellen irányuló éle lehetetlenné tették saját alkotásaival szemben azt a hatalmas, ősnai elfogultságot, a mi például *Petőfi*-t teljesen eltöltötte. Képzeli csak el, hogy *Toldy* Ferencz vagy bárki más kritizálni merészelt volna *Petőfi*-t? Hiszen csak homályos czélzásokról értesült egy ízben, miket nem is *Toldy* és nem is *Petőfi*-ről, hanem itt-ott hangoztattak *Arany*-ról, hogy Toldi költeménye hőseül állítólag *Toldy* Ferencz inspirálta volna, — s a másik perczen már a gyehennák minden tűzét, az öldöklő gúny egész záporát zúdította az érdemes *Toldy* Ferencz nyakába. Ilyen önérzet, ilyenfajta önbizalom *Arany*-ban nem volt, — hanem másféle, a mi azért ellentétes voltánál fogva nem kevesebb lebilincselő vonása jellemének.

* * *

Levelezése több helyén, de ezenkívül Önéletrajzában is, melyet 1854-ben írt, Toldi Estéjét *Arany* úgy említi, mint a melyet az első fogalmazás »némi változtatásával« adott közre.

Jön elő *Arany* neve különféle közléseiben s öt esetben Toldira és Toldi Estéjére vonatkozólag külön jelentéseket is ad.

S hogy az *Arany* aggályainak és rémlátásainak túlzott voltát, magyarán szólva, alaptalanságát, kimutassuk, idézzük a *Déliab* 1853 évf. szept. 25-iki számának közlését, melyről *Arany* is megemlékezik *Tompá*-hoz írott levelében, megjegyezvén, hogy az egészből egy betű sem igaz A Délibáb jelzett közlése ez:

»Koszorus költőnk, *Arany* János, néhány nap óta fővárosunkban mulat, s azon örvendetes hírrel lepett meg bennünket, hogy *miig mi hosszas elnémulásán szomorkodánk*, azalatt ő örökbecsű hőskölteményét *Toldit* (Toldi Estéje és Szerelme) fejezte be, s azonkívül egy a *kun világból* merített hőskölteményén dolgozik. Lapjainkat is gazdagítja három remek balladával, melyekkel a jövő évnegyedben fogjuk tisztelt olvasóinkat megörvendeztetni.« Toldi Estéje iránt való érdeklődés bizonyosága még *Jókai*-nak 1852 decz. 3-án *Arany*-hoz írott levele, melyben tudatja a Délibáb megindítását és kérdi: Ird meg, ha nem lenne-e igen nagy számomra *TOLDI ESTÉJE?* értve az árát és terjedelmét. (A Délibáb közlésének írója valószínűleg *Jókai*, a Hölgyfutáréinak pedig *Tóth* Kálmán, a lap akkori munkatársa.)

Előző közleményünk párhuzamos helyei eléggé bizonyítják, hogy mit kelljen *Arany* eme nyilatkozata alatt érteni. Másfél nyomtatott ívet jóval meghaladja az a sok eltérés, mely az 1848-iki kézirat és az 1854-iki kiadás különbségét alkotja. Hátra van még annak a kimutatása, hogy az énekek beosztásában, a kompozíció megalkotásában, minő különbségek jellemzik az 1848-iki kézirat és az 1854-iki kiadás anyagát. Az első fogalmazásban Toldi estéje négy énekből áll, a Gyulafiak szerelme-féle epizód, a Szent László rege, a Toldit csufoló gúnydal nélkül, hogy csak a főbb részeket említsük. A második kidolgozásban a négy ének már hattá bővült, számos új versszakkal meggazdagodva, melyek nincsenek az 1848-iki kéziratban, míg ennek egyes versszakaszai viszont a második fogalmazásból hiányzanak. Az első ének mindkét fogalmazásban azonos. A mi az 1848-iki kéziratban második ének, az az 1854-ikiben másodiknak és harmadiknak felel meg. Az 1848-iki szövegben a második ének 16. és 17. versszaka között *kilencz* strófa hiányzik, a mi az 1854-ikiben benne van. (Az 1854-iki kiadás szerint a 17—25. strófák ezek). Az 1848-iki szöveg második éneke 27-ik strófája helyén hiányzik még az a versszak, mely az 1854-ikiben a második ének 36-ik versszakja gyanánt szerepel. Az első kézirat 16. lapján »Ej no pajtás stb.« kezdetű 38-ik strófa hiányzik a második kéziratból, továbbá »Levetem a zubbonyt« kezdetű strófa (1854-iki kiadásban 29-ik strófa) nincs meg a negyvennyolcadiki kézirat megfelelő helyén. Az első fogalmazásban harmadiknak jelzett ének különben a *negyedik* és *ötödik* éneknek felel meg az 1854-iki kiadásban s a 30-ik versszaknál (28. lap) kezdődik az utóbbi ötödik éneke. A nagyobb eltéréseket különben az 1848-iki kézirat III. éneke és az 1854-iki kiadás V-ik éneke tartalmazzák. Az 1848-iki kézirat III. énekének 40—45., 48—50. versszakai, azaz *kilencz* strófa az 1854-iki kiadásból kimaradt, de viszont jött helyébe hat más strófa, egy tizenhét és egy hét szakos vers, vagyis az V-ik ének 12—16. strófái és a középük iktatott két vers, egyik Szent Lászlóról, a másik a Toldiról (gúnydal), melyek már az első fogalmazásban nincsenek benne. Vagyis: az 1848-iki kézirat tíz strófája ellenében, az 1854-iki kézirat negyven új strófával bővült, melyek a költemény más beosztását és kidolgozását vonták magukkal.

A kétféle kidolgozásnak az előző közleményben bemutatott

nagyszámú eltérésein kívül ezek a különbségek adják meg a főbb jellemét, melyek végül mindkét fogalmazást egymással szemben némileg önálló jellegűnek tüntetik föl. Ámde nemcsak az 1848-iki és 1854-iki fogalmazás között vannak eltérések és különbségek, hanem az 1854-iki költeménynek a fogalmazása és a kiadása között is. Jelen közleményünk párhuzamos kimutatásai éppen ezeket az eltéréseket tárják fel. És itt is megnyilvánul az *Arany* alkotó módszerének ama nagyfokú aggodalmassága — és egyúttal ébersége, — mely valamennyi munkája megírásában a döntő szerepet vitte. Nem bizott eléggé magában, sem a művei hatásában, azért folytonosan fűrt, faragott, csiszolt rajtuk s még akkor is, mikor a végső simításokat elvégezte, egyre rettegett a gondolattól, hogy kudarcz éri. A Toldi Estéjéhez függesztett utószava egyenes bizonyossága eme lelki nyugtalanságnak. Ez a módszer vele született *Arany*-nyal már Toldija írásakor és nem hagyta el öreg korában, dicsősége tetőpontján sem, mikor Toldi Szerelmét többszöri próbálkozás, megkezdés, félig való elkészítés után — harmincz év alatt — végre-valahára befejezte. Ezt is kommentárral adta ki kezéből, megmagyarázva aggodalmai okait, utalva a viszonyok és az izlés változására, a mikkel, miután egyebet nem gondolhatunk, alighanem enyhíthetni vélte a kedvezőtlennek vélt kritika szigorát. Ebből az aggodalmaskodó módszerből folyik *Arany* költői tehetségének egyik legerősebb sajátsága, a művészi szerkesztésmód s a művészi nyelv iránt való kiváló érzéke. Nemesak arra törekedett, hogy költeményei arányos kompozícióban, az alakokra illő jellemzetes vonások, helyzetek beosztásában, a cselekvény plasztikus odaállításában és legördítésében menjenek végbe, hanem hogy a művészi nyelv is hozzátársuljon a hatás emelésére.

A költői hatás nyelvi feltételeit *Arany*-nál jobban egyetlen költőnk sem ismerte. Művésze volt ő a magyar szónak tehetségénél és mélyreható studiumainál fogva is. Csakhogy a művészi nyelv nála sokkal inkább a tanult poéta megnyilatkozása, mintsem az őseréjű tehetség öntudatlan, őснаiv áradozása. Éppen azok a példák igazolják ezt, melyek az *Arany* alkotási módszerének nevezetes tényei. Toldi Estéje a maga egészében, hét éves íródása viszontagságában és ezernyi vajudásában. Nem az öntudatlanságig naiv tehetség munkája ez, hanem a legraffináltabb költői hatásmódok intimitásainak ismerőjéé, a ki ura volt a nyelvnek és akként

uralkodott felette, mint egy hatalmas zenekarnak a vezetője. S mivel a hatás eszközei ennyire hatalmában állottak, mindig a legjobb és legközvetlenebb hatásokra törekedett, de ebben a törekvésében már jelentkezett egyúttal egyéniségének óvatossága is, mely arra intette, hátha még jobban is lehetne fokozni az eddig alkalmazott hatáseszközöket. Innen van az, hogy *Arany*-nak évek kellenek egy-egy költeménye befejezéséhez, néha évtizedek, sokszor még azok sem elegendők. És innen van az is, hogy folytonosan javít, változtat költeményein, átírja, szűkíti, bővíti őket s bárha a legszigorúbb önkritika eredményei ezek az alkotások még megjelenésük idején is, mikor már nem változtathat többé rajtuk, — aggódik és fél. Költői töredekei pedig azt mutatják, hogy a művészi kéz már megkezdte rajtuk alakító munkáját, de aztán abba hagyta — jobb időre tartva befejezésüket, az ihletett folytatásra vagy lassú befejezésre több lehetőséget adó szerencsés pillanatokig. *Arany* tehát nem a pongyola munka embere. De nem is a fennakadás nélkül, könnyedén, játszva daloló mezei pacsirta típusa. Évekig írta egy-egy költeményét és napokig eltűnődött egy-egy versszak vagy verssor megcsinálásán. *Flaubert*-t szokás általánosan úgy idézni, mint a kit órákig megbénított egy-egy jellemző kifejezés megtalálása. Sokszor álmából felriadt és úgy jegyezte le azt a legjellemzőbb szót vagy mondatot, melyre sok eltűnődés után is hiába várt. Hogy *Arany* szintén így dolgozott volna, senki sem állította s ő maga sem hirdette. Kéziratai tanulmányozása azonban arról győz meg, hogy azok a nehézségek, melyek *Flaubert*-nél megvoltak, nála sem hiányoztak, sőt néha még hatványozottabb erővel jelentkeztek. Neki is órák kellettek egy-egy művészi hatású, hangulatos sor, versszak vagy jellemző kifejezés megtalálására s éjszakáit is elrabolta nem egyszer a gond, hogy miként lehetne a nem elég művészinak vélt költemények egyes helyeit még művészeibbé, jellemzőbbé és erőteljesebbé emelni. Sok példát nyújtanak erre a Toldi Estéje 1854-iki kéziratának és 1854-iki kiadásának eltérő helyei is, melyek bizonyítják, hogy *Arany* nem elégedett meg az egyszeri átdolgozással, hanem még az átdolgozást is javította s ha véletlenül 1854-ben az átdolgozást ki nem adja, az évek folyásával mindegyre változtatott volna rajta, mint a hogy tette az 1848-iki Toldi Estéjével, mely csak véletlenül

múlt, hogy már 1848-ban meg nem jelenhetett. Ezuttal az 1854-iki fogalmazás és az 1854-iki¹ kiadás eltérő helyeit mutatjuk be.

B) Az 1854-iki kézirat.

ELSŐ ÉNEK.

2. VERSSZAK.

8. Láthatá a vén nap önnön ia-fiát. 8. (*Teremté*) a vén nap önnön iafiát.

5. VERSSZAK.

4. Am egy hang, mi nem sok, annyi sincsen rajta. 4. Ám egy hang, mi nem sok, annyi (*sem jön*) rajta.

6. VERSSZAK.

Ez a versszak az 1848-iki kéziratból hiányzott, itt is utólag van betoldva.

7. VERSSZAK.

7. Egyszer majd neki vág a zivatar napja, 7. Egyszer majd neki (*jön*) a zivatar napja,

10. VERSSZAK.

7. Inte a cselédnek s parancsolta neki: 7. Inte a cselédnek s (*parancsolá*) neki:

12. VERSSZAK.

4. Nem nehéz dolog azt ásóval kimérni. 4. (*Nem esett sokáig azt kimérsekelni.*)

Ugyanígy az 1848-iki kéziratban is.

¹ Az összehasonlításnál, mint az előző közleményben, itt sem az első kiadást használtuk, hanem a *Ráth* Mór-félet, miután az első kiadásról a lapok is, *Tompa* is úgy emlékeznek meg, hogy igen sok sajtóhibát tartalmaz. Indokolt volt a *Ráth*-féle kiadás használata azért is, mert ennek a helyesírása azonos azzal, amit *Arany* Toldi Szerelmében s általában 1860 után írott munkáiban követett.

14. VERSSZAK.

8. Lesve, hogy felel majd igen-
nel vagy nemmel.	8. Lesve, hogy (<i>majd felel</i>) igen-
nel vagy nemmel.
	8. (<i>Várva</i>) hogy felel majd igen-
nel vagy nemmel.

18. VERSSZAK.

1. Oh, de hát, menybéli szent-
séges angyalok, | 1. (De) hát <i>menny(ég)béli</i> szent-
séges angyalok! |
|---|--|

19. VERSSZAK.

1. Bencze itt egy kissé elhagyá
beszédét, | 1. Bencze itt egy (<i>kicsit</i>) elhagyá
beszédét, |
|--|--|

20. VERSSZAK.

5. Negyven éve lesz már, hogy
bevésték oda, | 5. (<i>Harmincz</i>) éve (<i>mult</i>) már
(»lesz« <i>kihuzva</i>).
hogy bevésték oda. |
|--|---|

24. VERSSZAK.

4. Ha lapu és burján fel nem
verte volna. | 4. Ha (<i>a medvetövis</i>) fel nem
verte volna. |
|--|---|

25. VERSSZAK.

5. Megszólal még egyszer fagga-
tózásképen: | 5. Megszólal még egyszer (<i>fagga-
tódzó</i>) képen |
|--|--|

26. VERSSZAK.

4. Gonosz végre jutván medve-
vadászaton: | 4. Gonosz végre jutván medve-
vadászaton! |
|--|--|

27. VERSSZAK.

2. Kilátszott belőle ősz haja,
szakállá; | 2. Kilátszott belőle ősz haja (<i>s</i>)
szakállá; |
|---|---|

28. VERSSZAK.

4. Most fejemre várom a kaszást,
a halált. | 4. Most (<i>magamra</i>) várom a ka-
szást, a halált. |
|---|--|

30. VERSSZAK.

1. Nincsen az élethez tovább
a mi kössön. | 1. Nincsen az élethez <i>(a mi
tovább)</i> kössön. |
|--|--|

31. VERSSZAK.

3. Neki már e földön minden
olyan fagyott!	3. Neki már e földön minden
olyan <i>(fagyos!)</i>
8. Csak a mivel ástam, ezt az
ásónyelet.	8. Csak a <i>(kivel)</i> ástam, ezt az
ásónyelet.

33. VERSSZAK.

1. S immár az esthajnal, mintha
város égne,	1. S immár az esthajnal, <i>(mint
egy égő város)</i>
2. Felsütött pirosan, tüzesen az
égre	2. Felsütött pirosan <i>(a nagy ég
boltjához)</i>

37. VERSSZAK.

8. Nem arany, nem ezüst, —
kis vér a váltsága. | 8. Nem arany, ezüst, — <i>(egy)</i>
kis vér a váltsága |
|---|---|

40. VERSSZAK.

2. Étellel, itallal ujíts föl ma-
gamat, | 2. Étellel, itallal ujíts <i>(meg)</i> ma-
gamat. |
|---|--|

41. VERSSZAK.

7. De csak úgy boronga szemein
az álom, | 7. De csak úgy <i>(borongott a sze-
mén)</i> az álom |
|--|--|

MÁSODIK ÉNEK.

6. VERSSZAK.

2. Fekete mén lova nehezen
cipelé.	2. Fekete mén lova nehezen
<i>(emelé).</i>
4. De csontos teste volt a leg-
súlyosb tereh	4. De csontos teste volt <i>(leg-
súlyosabb)</i> tereh.
7. Szive a szerencsén hólyaggá
fuvódott.	7. Szive a szerencsén <i>(nagyon
fuvalkodva)</i>
8. S gyakran éles szókkal igyen
csufolódott	8. <i>A népnek gyakorta éles szó-
kat monda.)</i>

7. VERSSZAK.

1. Nem vagyok én a tenger
idétlen csodája, | 1. Nem vagyok én tenger idét-
len (<i>csudája</i>), |
|---|--|

8. VERSSZAK.

1. De ugyan ki jőne? melyik
merne jöni,	1. De (<i>hiszen</i>) ki jőne? melyik
merne jöni.
3. Ne lopjuk az időt: fel ment
annak ára;	3. Olvashatatlan törlés. ¹
4. Jobb, hogy minden ember haza
megy dolgára; —	4. Jobb, hogy minden ember (<i>el-
megyen</i>) dolgára; —
5. Én is ezt a czimert haza vi-
szem innét,	5. Én (<i>az ország czimert</i>) haza
viszem innét
6. Mivel hogy ez engem örökösen
illet.	6. (<i>Mínthogy az engemet</i>) örö-
kösen illet.

10. VERSSZAK.

3. Homlokán a ránczok sűrűbbre
vonulnak, | 3. Homlokán a ránczok (<i>sü-
rűbb . . .</i>) ² vonulnak. |
|---|--|

12. VERSSZAK.

6. Szeme föl se nyíljék koczka
szerencsével. | 6. Szeme föl (<i>ne</i>) nyíljék koczka-
szerencsével. |
|---|---|

13. VERSSZAK.

7. Szégyen és kacajgúny a bukás
jutalma; | 7. Szégyen és kacaj(<i>hang</i>) a
bukás jutalma, |
|---|--|

15. VERSSZAK.

4. Víni mind a kettő engedelmet
kapott. | 4. (<i>Mind a kettő víni</i>) engedel-
met kapott. |
|--|---|

16. VERSSZAK.

4. Tudta, kinek hiják a két
szép fiatait. —	4. (<i>Tudva</i>) kinek hiják a két
szép fiatait. —
7. Kik midőn a korlát közzé
bejövének,	7. Kik midőn a korlát (<i>közé</i>)
bejövének,

¹ Valószínűleg azonos az 1848. kézirat megfelelő sorával.² A szó vége kivakarva s fölibe írva a *re* rag.

19. VERSSZAK.

8. És a szívben meleg forrást gerjedeztet; 8. És a szívben *melegforrást* gerjedeztet;

22. VERSSZAK.

4. Mert csak hirre-névre, dicsőségre talált. 4. Mert csak (*dicsőségre, hirre-névre*) talált.

28. VERSSZAK.

8. A hánynak egy-egy szál pelyhet győzők adni. 8. A hánynak egy-egy szál (*tolat*) győzők adni

29. VERSSZAK.

3. Nyilat húztak; a nyil esék Bertalanra, 3. (*De nem tanakodtak huzamos ideig,*
4. Megölelte bátyját, és megindult rohanva. 4. *Megindult rohanva a beszéde sebbik.)*

30. VERSSZAK.

7. Mig gazdája nagyot billente a dárdán, 7. (*Az alatt gazdája a tündöklő dárdát,*
8. A magyar vitéznek hónaljába mártván. 8. *A magyar vitéznek hóna alá mártá.)*

33. VERSSZAK.

5. Egybe' visszarántá. Dólt a test utána, 5. (*Együtt*) visszarántá. Dólt a test utána,

36. VERSSZAK.¹

2. Vagy tán puha bölcső, vagy himbáló sajka, 2. Vagy (*hullámzó*) bölcső, vagy himbáló sajka,

HARMADIK ÉNEK.

1. VERSSZAK.

3. Hajszála se görbült a nagy viadalban. 3. Hajszála (*sem*) görbült a nagy viadalban.

¹ Utólagos betoldás + jel alatt a kézirat 14^b lapja (29. l.) alján.

18. VERSSZAK.

5. »Üssük, üssük, ott mász a
tekenős béka!« | 5. »Üssük, üssük, (a hol) a teke-
nős béka!« |
|--|---|

19. VERSSZAK.

2. Szólni ugyan nem szólt, csak
kezével intett, | 2. Szólni ugyan nem szólt (de
nagyt köhintett,) |
|--|--|

21. VERSSZAK.

8. Mint ha tüzes üszköt csóvál-
gat a gyermek, | 8. Mint ha tüzes üszköt csóvál
(meg) a gyermek. |
|---|--|

22. VERSSZAK.

7. Másik ugysegélylyel állítja,
hogy megholt | 7. Másik (ugysegével) állítja,
hogy megholt . . . |
|---|--|

29. VERSSZAK.

2. De vidult azonnal, orczája
kiderült; | 2. De vidult azonnal, arczája
kiderült: |
|--|--|

30. VERSSZAK.

1. »Hát én itt magamban körös-
körül járjak, | 1. »Hát én itt magamban (körül-
körül) járjak |
|---|--|

32. VERSSZAK.

4. Csak ne szégyellné, hogy
anyian rá néznek. | 4. Csak ne szégyell(e)né, hogy
(rá sokan) néznek |
|--|---|

33. VERSSZAK.

1. Azzal egyberoppan a két erős
bajnok. | 1. (Avval egyberopan) a két erős
bajnok. |
|--|---|

41. VERSSZAK.

3. A király engedne: »kegye-
lem, kiáltja,	3. (Nyomban fejét venné, a hogy
megharagvék,
4. De elébb járt a vas, Toldi
Miklós bárdja.	4. De király parancsol »kegye-
lem adassék.«)

5. Maga lóra pattan, maga 5. [Toldi] lóra pattan, [a vén]
Benczének int, Benczének int.¹

46. VERSSZAK.

2. Ujjongatva ömlik Toldit föl- 2. Ujjongatva (*széled*) Toldit föl-
keresni, keresni,
7. Nem bizik magához (föl is 7. Nem bizik magához (*és fel*
azért megyen) azért megyen)

NEGYEDIK ÉNEK.

JELIGE :

»Dicsérete, tisztességi lón
barátnak«

(*»Király, ha nem nézném vitézi
voltomat,
Majd fejedhez verném hét tollu
botomat!«*)

1. VERSSZAK.

8. Söpri az éjszaki szélnek föl- 8. Söpri az éjszaki szélnek (*fele-*
zője. zője.)

A kéziratlap alján fél
sornyi szöveg, alatta is-
mét két sornyi — késsel
kivakarva.

3. VERSSZAK.

3. Akkor hol köhentett, nála szo- 3. Akkor hol köhentett, (*ez csu-*
kott próba, pán csak próba),

10. VERSSZAK.

1. Erővel nyomá ki utolsó sza- 1. Erővel (*löké*) ki utolsó sza-
vait; vait;
8. S könyje csordulását a nagy 8. S könyje csordulását (*a ho-*
porra fogá, mokra) fogá.

16. VERSSZAK.

8. Pedig sohse' mondott semmit 8. Pedig sohse' mondott (*meg*
meg előre. semmit) előre.

¹ A [] tett szavak a kéziratban teljesen ki lévén vakarva, azokat az
1848. kézirat alapján vettük fel itt is. Szerk.

18. VERSSZAK.

8. Kifogott az öröm, kifogott az árván.
8. (*Majd kifogott már a nagy öröm az árván.*)

19. VERSSZAK.

2. Még jobban gyülekszik, nem hogy eloszlana;
2. Még jobban (*összegyül.*) nem-hogy eloszlana;

20. VERSSZAK.

1. »Hol az öreg Bencze, Toldi vén dárdása?
1. Hol az öreg Bencze, (*a*) Toldi dárdása?
4. Azzal neki dőlnek a hogy tőlük telik
4. (*Avval*) neki dőlnek, a hogy tőlük telik
7. Fészkelődött elébb egy kissé az állat,
7. (*Fészkelődik elébb*) egy (*kicsit*) az állat,
8. De majd belenyugszik, mivel úgy is fáradt.
8. De (*megnyugszik aztán*) mivel úgy is fáradt.

21. VERSSZAK.

2. Látva, hogy felvitte Isten az ő dolgát;
2. Látva (*mint*) felvitte isten az ő dolgát;
8. Tördelé rebegve »sohase gondolám«.
8. Tördelé rebegve »(*sohasem*) gondolám«.

22. VERSSZAK.

8. De sohasem annyi, mint ma lesz egy végben.
8. De (*sohsem volt*) annyi, mint ma lesz egy végben.

24. VERSSZAK.

5. Némelyik a kémény tetejére mászott
5. Némelyik a kémény (*tetejét foglalá*)
6. És mint szélkatona, kézzel hadaráz ott,
6. *Papoló helyének s onnan ordít alá.*
6. És mint kéményseprő, onnan hadarászott.)

26. VERSSZAK.

1. Akármerre tekint, nem látni egyebet
1. Akármerre tekint, nem (*lát-hat*) egyebet
5. Látni ablakában csaknem minden háznak
5. (*Lát az*) ablakában csaknem minden háznak

27. VERSSZAK.

7. Pesten is, Budán is; míg a várhoz érve,	7. Pesten is, Budán is; míg a (várba) érve

29. VERSSZAK.

1. Levetem e zubbonyt; — pán-
célom is rozsdás;	1. Levetem e zubbonyt; [a] pán-
célom rozsdás;
4. Porral fedi arczát az ott
öklözőknek.	4. Porral fedi arczát (az öklelő-
zőknek,)

ÖTÖDIK ÉNEK.

1. VERSSZAK.

1. Nem palota volt az öreg Toldi
háza	1. Nem palota volt az (cifra
sem volt rajta,
2. Nem is kendőzé azt festék
szine-máza.	2. Festve fehéritve sem volt tiszta
arcza.)
	2. Nem is (ajánlá) azt festék
szine-máza.

3. VERSSZAK.

2. Jól esett a szemét körül-
hordozni ott, | 2. Jól esett a szemét (körülhor-
dani) ott. |
|---|--|

7. VERSSZAK.

8. Mely még mind azon jó, —
noha kissé pállott. | 8. Mely még mind azon jó, —
(csak egy) kissé pállott. |
|--|--|

8. VERSSZAK.

1. Mig porolta Bencze a mentét
nagyjából, | 1. Mig porolta Bencze a mentét
(nagyjából), |
|--|--|

10. VERSSZAK.

3. Sétál a szobában, de csak
alig-alig | 3. Sétál a szobában, de csak
elíg-elíg |
|---|---|

11. VERSSZAK.

6. Kiket Lajos ottan csinoságra
kapat,	6. Kiket Lajos ottan (simaságra)
kapat
7. Idegen udvartól is jöttek cse-
rébe,	7. Idegen udvartól is (ott van)
cserébe,

8. Hol magyar ifjúság van azok helyébe 8. (*Künn*) magyar ifjúság van azok helyébe'.

12. VERSSZAK.

6. Jót is elég bőven, s ráadásul rosszat; 6. Jót is elég (*nagy* — a többi olvashatatlan.)

13. VERSSZAK.

2. Nem hiányzik nála kész testi gyakorlat 2. Nem hiányzik (*annál*) kész testi gyakorlat,
3. Hogy *karra* se légyen gyöngébb, mint az apja, 3. Hogy *karra* (*ne*) légyen gyöngébb, mint az apja,

15. VERSSZAK.

2. Jobbra balra dőlnek a nevetés miatt. 2. Jobbra balra *dőltek* a nevetés miatt.
3. Ütik a kis piszét: »nem való az, vessz meg!« 3. *Ütötték a piszét*: »nem való az, vessz meg!«

3. VERSSZAK.

(Szent Lászlóról szóló rege.)¹

2. Körösviznek partja mellett; 2. (*Körösviznek*) partja mellett.

17. VERSSZAK.

(Szent Lászlóról szóló rege.)

3. Bizonyítá a templomnak. 3. Bizonyítá a (*templomban*.)

15. VERSSZAK.

(Toldi Estéje.)

2. Jobbra balra dőlnek a nevetés miatt, 2. Jobbra balra (*dőltek*) a nevetés miatt,
3. Ütik a kis piszét: »nem való az, veszsz meg!« 3. A sor első fele olvashatatlan módon kitörölve.

17. VERSSZAK.

1. Felel a harmadik: »e bizony, hé, halász: 1. (*Más így kezdi halkán; közbe-vág a másik*): »e bizony, hé halász;

¹ Toldi Estéjének ez a része először a *Delibáb* 1853 évfolyama október 2-iki számában jelent meg.

2. Lám kiverte állát a szálka
vagy kalász.«	2. (<i>Ki is nőtt az állán</i>) a szálka
vagy kalász.
6. Egyet kanyarodik Toldi mente-
ujja ;	6. (<i>Szörnyet ?</i>) kanyarodik Toldi
menteujja ;

HATODIK ÉNEK.

6. VERSSZAK.

6. — Nem olyan, a mivel ütkö-
zetet nyernek, | 6. — Nem olyan a mivel (<i>ellen-
séget vernek</i>), |
|---|--|

8. VERSSZAK.

6. Hisz nincsen leoldva se fék
se zabola!« | 6. Hisz (<i>azon módon van minde-
nik zabola!</i> «) |
|---|---|

9. VERSSZAK.

7. Aki, lezabláztván a két éhes
párát. | 7. Aki, (<i>ki</i>)zabláztván a két éhes
párát. |
|---|--|

10. VERSSZAK.

2. Mert ihol gazdája dühösen
betoppan : | 2. Mert <i>ehol</i> gazdája dühösen
betoppan : |
|--|---|

12. VERSSZAK.

1. Kínosan vergődik egy lóczá-
hoz vele | 1. Kínosan vergődik egy <i>lóczáig</i>
vele |
|--|--|

14. VERSSZAK.

5. A hidegnek én jó orvosságot
tudok,	5. A hidegnek én jó <i>orvosságát</i>
tudok,
8. S mint tennapi álom, ugy
eltün a hideg;	8. S mint <i>a</i> tennapi álom, ugy
eltün a hideg.

15. VERSSZAK.

4. Helyre ment a rosz csont, ha
én megtapodtam. | 4. Helyre ment a csont, ha én
(<i>jól</i>) megtapodtam. |
|--|--|

16. VERSSZAK.

2. Hisz talán nem akarsz tréfát
üzni rajtam, | 2. Hisz talán nem akarsz tréfát
(<i>ütni</i>) rajtam. |
|---|--|

17. VERSSZAK.

8. Mert belép Allaghi a test-
őrzők feje. 8. Mert (*a hol toppan be*) a test-
őrzők feje.

20. VERSSZAK.

7. Fut Allaghi Simon a szót je-
lenteni: 7. (*Az őrtszt pedig megy*) a szót
jelenteni:

21. VERSSZAK.

4. Földi bíró többé nem szab 4. Földi bíró többé nem (*von*)
ő rá törvényt.« ő rá törvényt.

22. VERSSZAK.

1. És felkavarintva köpenyét 1. És *felkavaritva* köpenyét nya-
nyakába kába

23. VERSSZAK.

8. Mint tarka szivárvány a 8. Mint tarka szivárvány a
fölleges égen. (*felleges*) égen.

24. VERSSZAK.

5. Felriadt a szóra ismeré azt 5. Felriadt a szóra — ismeré azt
szinte — szinte —

33. VERSSZAK.

8. S erős rázkodással zokog vala 8. S erős (*olva shatatlan*)
szegény. rázkodással zokog
vala szegény.

35. VERSSZAK.

1. És még akkor este, alkonyi 1. És még *akkoreste* alkonyi
homályban, homályban,

• 37. VERSSZAK.

2. Csupán négy világot mintegy 2. Csupán (*négy marad ott*) mint-
kalauznak, egy kalauznak,
2. Csupán négy (*világit*) mintegy
kalauznak,

38. VERSSZAK.

3. A melyet az öskert, bánatja
jelével,	3. A melyet az öskert (<i>fái egy
bús széllel</i>)
4. Behinte lehulló sárga fa-
levéllel.	4. <i>Behintének hulló</i> sárga fa-
levéllel.

A kézirat utolsóelőtti levelén Arany jegyzései az énekek számáról és az énekek versszakaszairól. Ugyanilyen jegyzések vannak Toldi Szerelme hatodik éneke végén, a hol Arany számításokat csinált a készenlevő versekről és tervezeteket arról, hogy mennyit kell még írnia. Ilyen számítási próbákat tüntetnek fel az alábbi jegyzések Toldi Estéjéről. Ime:

Strophák jelenleg:

1. ének 41	(kihúзва) 41
2. ének 26 +	(kihúзва) 36
3. ének 46	(kihúзва) 46
4. ének 29 + 1	(kihúзва) 30 és 17 és 7 rövid (kihúзва)
5. ének 21 +	(kihúзва) 20 és 17 és 7 rövid
6. ének 38	(kihúзва) 38
	2

201 (kihúзва) 211 és 17 + 7 rövid.

Az első Toldi 209 _____

ez több — 2 + 17 + 7

tehát mintegy 232 stropha
terjedelem kettejével 116 lap.
+ Czim, énekek kezdése és vége.

Str.	lap.	Str.	lap.
209;	150;	232;	166 $\frac{1}{2}$

15

11600

232

209 | 3480,0 | 116

209

1390

1254

1360

1254

— 106

VÉGSZÓ.¹

Ugyanis a körülmények nem azok
többé, melyek befolyása alatt
első Toldim született s nap-
fényre került.

Jelen mű lehetne ép oly kielé-
gítő . . .

nem mint a divó izlés igényeinek
megfelelőt;

de mintegy máskor szüleményét,
egy hangot a multból.

De a sir szélén álló Toldi

Ezt én nem annyira Toldiban,
mint környezetében állítám
szem elé:

Sokat mondhatnék még mind az
egészről,

. . . Lajos királyt vénebbnek
mutatni fel mintsem az törté-
netileg áll.

s mentve hiszem e gáncstól,
különben is *népi* költemé-
nyemet.

Ugyanis a körülmények nem azok
többé, melyek befolyása alatt
első Toldim született s nap-
fényre *(jött)*.

Jelen mű lehetne *(ép olly)* ki-
elégítő . . .

nem mint a *(jelen)* izlés igényeinek
megfelelőt;

de mintegy *(hangot)* más kor stb. . .

De a sir szélén álló *(bajnok)*

Ezt én nem annyira Toldiban,
mint környezetében *(tüntetem
elő)*:

Sokat mondhatnék még mind *(a
főcselekményről)*,

. . . Lajos királyt vénebbnek
(tüntetni) fel, mintsem az *(a)*
történetileg áll.

s mentve hiszem *(minden)* gáncs-
tól, különben is népi költe-
ményemet.

¹ Az 1848-iki Toldi Estéje kézirathoz *Arany* nem csatolt semmiféle kommentárt, a második kidolgozáshoz azonban »Végszó«-t függesztett, hogy az esetleges kedvezőtlen kritikákkal szemben igazolja magát. A »Végszó« 1854 telén készült és a rávonatkozó utalások feltalálhatók *Arany* levelezéseiben, továbbá ama ismertető és bírálati czikkeken, miket a Toldi Estéje megjele-
nése alkalmából az 1854-iki szépirodalmi és politikai lapok közöltek.